

Polemika o anjelských zemiach ako literárnohistorický problém

RENÉ BÍLIK, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

BÍLIK, R.: The Polemic over the Angel Lands as a Literary-Historical Issue
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 60, 2013, No 5, p. 359 – 370.

The subject of the study is an analysis of historiographic position of Jozef Felix's article published in 1946 *O nové cesty v próze alebo problém „anjelských zemí“ v našej literatúre* /After New Ways in Prose or the Issue of „Angel Lands“ in Our Literature and the polemic it caused at that time. The author focuses on revealing the reasons which allowed Slovak Marxist literary historiography to label Felix's article as the starting point when Slovak after-war prose „definitely leant towards“ Socialist Realism. The author opposes this literary-historical construct by claiming that Felix's article and the related polemic were a part of the argument about what is modern in Slovak literature in 1946, and not a part of the argument between Modern Slovak literature and Literature of Socialist Realism. The latter argument arose only subsequently and it was prompted by the political situation in Czechoslovakia in 1948.

Key words: Slovak prose after 1945, polemic over „Angel Lands“, Modern prose, Socialist Realism

Polemika, ktorú vyvolal článok Jozefa Felixu *O nové cesty v próze. Problém anjelských zemí v našej literatúre*,¹ patrí medzi najznámejšie polemiky v slovenskej literatúre. Treba však povedať, že táto pozícia, pozícia jednej z najznámejších polemík, má neoddiskutovateľné paradoxné jadro. Hovorí sa o polemike, no v centre pozornosti je najmä Felixov článok a jeho kritické nastavenie voči dobovo aktuálnej prozaickej produkcii. Názory účastníkov diskusie sú reflektované menej často. V súvislosti s tým je v hre otázka, prečo doterajšia literárna historiografia pokladala práve túto polemiku (teda najmä Felixov polemický článok) za významnú, dôležitú, resp. „vývinovo produktívnu“. Rovnako naliehavo sa tematizuje aj problém dnešného historiografického zhodnotenia Felixovho článku a diania okolo neho.

Vychádzajúc z uvedeného, sústredím sa v prítomnom príspevku na štyri problémové okruhy. Všimnem si Felixov článok a jeho kľúčovú literárnokritickú zápletku. Všimnem si doterajšie literárnohistorické zhodnotenie Felixovho článku, teda jeho pozíciu literárnohistorického faktu, konštruovaného doterajšou aktivitou literárnej historiografie. Pokúsím sa sformulovať otázku orientujúcu súčasný literárnohistorický výskum na opätovné premyslenie miesta, ktoré Felixov článok – dobový literárnokritický názor (ako spúšťač dobovo relevantnej diskusie) – zaujíma v dejinách slovenskej povojnovej literatúry. Napokon, pokúsím sa na túto otázku odpovedať.

Jadrom Felixovej kritickej reakcie voči dobovo aktuálnej slovenskej próze je problém „uniknutej reality“,² pohyb prozaikov „len a len v skutočnosti vytvárajanej fantáziou, v krajine

¹ *Elán*, roč. XVI, 1946, č. 3 – 4, s. 6 – 7.

² Tamže, s. 6.

babylonskej, v – zemi anjelskej –“, resp. vo svete „nejestvujúcim, s nejestvujúcou problematikou“.³ Produktívnym riešením má byť „nová vôľa k objektivite, snaha po sujete zbavenom výlučnej individualnosti“ schopná uhasiť „smäd po realite“.⁴ Felix volá po literatúre, ktorá bude inštrumentom „globálneho poznania zvnútra“, literatúre „s určitou sociálnou funkciou“, literatúre, ktorá má „čo povedať o súčasnej skutočnosti“.⁵ To dokáže predovšetkým „priklon k realite“.⁶ Z literárnohistorického hľadiska ide o pokus revitalizovať „realistické“ tematizácie sveta v slovenskej literatúre, v presvedčení, že len ony môžu „objektívne“ vypovedať o stave sveta, a zároveň o prezentáciu predstavy o sociálnej funkcii literatúry ako predovšetkým „zrkadlo“ súčasnej ľudskej situácie či „nášho konkrétneho života“.⁷

Felix takýto názor na dobovú prozaickú produkciu neformuluje po prvý raz. Už v roku 1942 v článku *Sila a slabosť slova*⁸ spochybňuje produktivnosť verbalizmu prózy (pozri citovaný článok) a upozorňuje, že ide o jav, za ktorým „nestoja nijaké ideové hodnoty“.⁹ Súčasne vyslovuje názor, že „hypertrofia slova v slovenskej krásnej próze (...) je štádiom záverečným, ku ktorému dospel vývin európskeho duchovného života“.¹⁰ Zmenu situácie môže priniesť len „zvrat nazerania na funkciu básnika a literatúry a potrebná je celá premena doterajších princípov, ktoré dovoľujú hrať sa so slovami...“.¹¹ Práve tieto princípy formuluje v článku *O nové cesty v próze...* z roku 1946 (citoval som ich vyššie) a dopovedáva ich v odpovedi na polemické reakcie D. Tatarku a J. Bodenka v *Eláne* 1947, č. 6. K tomuto problému sa ešte vrátim v tej časti príspevku, v ktorej sa pokúsim o vlastné analytické zhodnotenie Felixových názorov. Predtým je však potrebné všimnúť si ich zhodnotenie doterajšou literárnou historiografiou. Dôležitosť tohto pohľadu je v tom, že chce odpovedať na otázku, s akým „konceptom“ polemiky o „anjelských zemiach“ pracujeme, resp. na akom historiografickom konštrukte vyrástlo naše literárnohistorické vedomie o tejto udalosti.

Dominantnú skupinu názorov tvoria tie, ktoré sú založené na presvedčení, že voči predstave o „koexistencii a simultaneite rozličných, disparátnych a čiastkových modelov literárnej tvorby i o ideovoestetickej ‚pluralite‘ ako o základnej, všetko vysvetľujúcej črte slovenskej poprevratovej literatúry“¹² je treba postaviť iný historiografický model. Je ním konštrukcia, do základov ktorej uložil jej autor „samými dejinami realizovanú skúsenosť ležiacu medzi skúmaným javom či úsekom minulosti a prítomným bodom, z ktorého naše skúmanie podnikáme“ (tou realizovanou skúsenosťou bol pre Šmatláka fakt existencie socialistickej spoločnosti, ktorá sa v čase vzniku citovaných slov sama označovala za „vy-

³ Tamže.

⁴ Tamže.

⁵ Všetko tamže.

⁶ Tamže, s. 7.

⁷ Tamže.

⁸ FELIX, Jozef: *Sila a slabosť slova*. In: *Elán* XII, 1942, č. 7, cit. podľa FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 166.

⁹ Tamže, s. 197.

¹⁰ Tamže, s. 170.

¹¹ Tamže, s. 172.

¹² ŠMATLÁK, Stanislav: *Program a tvorba. Štúdie o proletárskej literatúre*. Bratislava : Tatran, 1977, s. 233.

soko rozvinutú“). Vychádzajúc z uvedeného bolo treba najprv sformulovať „subjektívny cieľ slovenských dejín 20. storočia“. ¹³ Je ním „premena (...) historicky sa sformovaného (buržoázneho) charakteru národnej literatúry (19. storočia, pozn. R. B.) na literárny charakter s obsahom socialistickým“. ¹⁴ Z takéhoto východiska je možné posunúť sa k metodologickej direktíve, ktorá umožňuje oproti „pluralitnej koncepcii dejinnej totožnosti poprevratovej literatúry“ postaviť „konceptiu historickomaterialistickú“. ¹⁵ Ona potom dovoľuje „nie fenomenalisticky koexistenčné, ale marxisticky historické pochopenie“ ¹⁶ situácie v slovenskej literatúre v medzivojnovom i tesne povojnovom období. Tento teleologicky založený konštrukt sformulovaný v hĺbke sedemdesiatych rokov minulého storočia je bázou, na ktorej vyrástla štandardizovaná (pretože v historiografických syntézach explikovaná) predstava o funkcii Felixovho polemického článku.

Dejiny slovenskej literatúry II z roku 1965 (Čepan – Gregorec – Petrik – Petrus) o článku z *Elánu* síce explicitne nehovoria (sú koncipované ako séria portrétov slovenských spisovateľov), no signalizujú „protirečivosť“ bezprostredne povojnového obdobia. Jej zdrojom sú predovšetkým „predchádzajúcim spoločenským vývinom nevdojak posilnené pozície nadrealistickej poézie a lyrizovanej prózy“. ¹⁷ Súčasne pozitívne zhodnocujú, že po oslobodení sa v prózach „posilnili realistické prvky“, čím sa ony „priblížili skutočnosti“. Ivan Sulík v *Dejinách slovenskej literatúry* z roku 1984 ¹⁸ uvádza, že Felixov článok bol „uvoľnením lavíny“, ktorá znamenala vyrovnávanie sa s „nahromadeným napätím v oblasti prózy“. ¹⁹ Obdobie bezprostredne po roku 1945 označuje za čas „zložitého ‚súperenia‘ literárnych tendencií (naturizmu a dokumentárneho realizmu)“ a upozorňuje, že „(U)melecké opodstatnenie získava postupne próza, v ktorej sa maniera nahrádza pútavosťou a autenticnosťou osobných spomienok“. ²⁰ Za dominantný a kľúčový prejav tejto línie pokladá Jilemnického *Kroniku*, ktorá znamená „vstup do obdobia, keď sa definitívne rozhodovalo o socialistickom obsahu prózy“. ²¹ Pavol Plutko v *Dejinách slovenskej literatúry* ²² označuje Felixov článok za začiatok „zápasu o novú podobu prózy (...). Išlo v ňom predovšetkým o to, aby sa slovenská próza orientovala na súčasnosť, aby slúžila aktuálnym potrebám a požiadavkám doby. S tým súviselo aj radikálne odmietnutie ornamentálnych štylistických prostriedkov a zdôrazňovanie realistického prístupu ku skutočnosti. Boli to progresívne myšlienky, pretože nie všetci prozaici mali vyjasnenú ideovú a estetickú koncepciu, vyplývajúcu z nových potrieb literatúry a života“. ²³ Stanislav Šmatlák vo svojich *Dejinách slovenskej literatúry* zhodnocuje Felixove vystúpenie v kontexte s ná-

¹³ Tamže, s. 231.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ Tamže, s. 234.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ ČEPAN, Oskár – GREGOREC, Ján – PETRÍK, Vladimír – PETRUS, Pavel: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1965, s. 429.

¹⁸ PIŠŮT, Milan a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Obzor, 1984, s. 726.

¹⁹ Tamže.

²⁰ Tamže, s. 727.

²¹ Tamže.

²² ŠTEVČEK, Ján a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry 4*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1986.

²³ Tamže, s. 62.

zorom Daniela Okáliho, ktorý tvrdí, že slovenská povojnová literatúra „*nachádza sa v chvoste revolučného diania, ktoré od roku 1944 a i predtým prežíva naša spoločnosť*“.²⁴ Súčasne konštruje koncept „vývinovo objektívnej potreby“ zacielenej na obnovu „umeleckých princípov realizmu v próze, i keď sa tieto princípy ešte nevedeli teoreticky presnejšie formulovať“.²⁵ Konštatácia o dobovo obmedzenej schopnosti dobovej kritiky (Felix) teoreticky sformulovať „objektívne potreby“ (teda umelecké princípy realizmu) je explicitným (a Šmatlákom aj explicitne priznaným) odkazom na štúdiu Františka Mika *Polemika o „anjelských krajinách“ a otázky realizmu v slovenskej próze štyridsiatych rokov*.²⁶ Z metodologicky založeného uhla pohľadu je tento Mikov text „rozpracovaním“ Šmatlákovkej konštrukcie o „zákonitom vývine“ slovenskej literatúry citovanej vyššie. Miko sa usiluje ukázať, že Felixove úvahy o verbalizme slovenskej prózy (tu Miko historikomaterialisticky zhodnocuje najmä spomínaný Felixov článok z roku 1942) a o jej „únikovosti“ (konštatovanej v roku 1946) bol síce „dobovo obmedzeným“ (tu má zdroj ono Šmatlákov „ešte“ z konštatácie o vtedajšej (Felixovej) teoretickej „nedostači“), ale „vývinovo produktívnym“ príspevkom „*k postupnému kryštalizovaniu postulátov poetiky socialistického realizmu*“.²⁷ Mikova štúdia je predovšetkým snahou:

(a) Doplniť onen deficit teórie vo Felixovej reakcii na situáciu v próze bezprostredne povojnového obdobia,

(b) analyzovať podstatu Felixom konštatovaného „úniku“ prózy od „reality“ a napokon

(c) odkryť v dobovej situácii „vývinovo produktívny“ „bod obratu“.

Na prvej úrovni sa Miko usiluje ukázať, že averzia voči tomu, čo Felix nazýva verbalizmom neumožnila kritikovi zhodnotiť „vývinovú nevyhnutnosť umeleckosti slova a nového štýlu zodpovedajúceho novej koncepcii reality“.²⁸ Vec však, pravdaže, nemôže mať len takéto „subjektívne“ založené korene. Jadro problému je podľa F. Mika inde. Felix svojím volaním po „súčasnnej skutočnosti“ ohlásil síce „rehabilitáciu denotačného vzťahu slova a diela“,²⁹ ohlásil nebezpečenstvo „úniku“ do svetov vytváraných „*len a len fantáziou*“ a „*do slova*“, no bol príliš všeobecný. Nedokázal totiž odkryť „*bezprostredný spoločensko-triedny a historický korelát lyrizovanej prózy*“ a jej „vývinovú a spoločensko-literárnu obmedzenosť“.³⁰ Ospravedlnením pre tento Felixov deficit je podľa autora štúdie najmä fakt, že v roku 1946 „*chýbali spoločenské predpoklady pre vznik a verejné ventilovanie radikálneho pohľadu na vec*“. To sú objektívne charakteristiky situácie. V hre je však aj (a opäť) subjektívny faktor, totiž fakt, že kritika „*na to* (ešte, dopl. R. B.) *nedorástla*“ a ani „*nevedela nadviazať na stanoviská, ktoré bola vyvinula u nás marxistická kritika v tridsiatych rokoch*“.³¹ Práve „medzery“, ktoré spomínanými „obmedzenia-

²⁴ OKÁLI, Daniel: O generálnu líniu v umení. In: *Nové slovo*, 1947, č. 3, cit. podľa ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Tatran, 1988, s. 543.

²⁵ Tamže.

²⁶ MIKO, František: *Polemika o „anjelských krajinách“ a otázky realizmu v slovenskej próze štyridsiatych rokov*. In: *Slovenská literatúra*, roč. 25, 1978, č. 1, s. 6 – 31.

²⁷ Tamže, s. 28.

²⁸ Tamže, s. 21.

²⁹ Tamže, s. 19.

³⁰ Tamže.

³¹ Tamže.

mi“ vznikli, sa František Miko usiluje odstrániť a vytvára literárnohistorický konštrukt, podľa ktorého bol Felixov článok a jeho argumentácia voči dobovej podobe prózy impulzom s historicky produktívnou funkciou. Bolo ňou „včasné avizovanie krízy, ku ktorej lyrizovaná próza zákonite viedla, a signalizovanie potreby novej prózy, ktorá by stála čelom ku skutočnosti“. ³² Až neskôr a „postupne sa stalo jasným, že požiadavku globálneho návratu literatúry k skutočnosti treba spresniť a skonkrétniť orientáciou na revolučné tendencie spoločenského vývinu“. Příkladnou estetickou realizáciou tohto „spresnenia“ sa stal „román Petra Jilemnického *Kronika*, ktorý bol vlastne vyústením tejto diskusie. Román ukázal, že socialistický realizmus je vývinom vpred vo všetkých konštitutívnych zložkách literatúry a že chce byť zákonitou jednotou ideovo-spoločenského obsahu a estetickej realizácie“. ³³ Tento Mikov konštrukt z roku 1978, zhodnocujúci Šmatlákovu metodologickú iniciatívu z roku 1977, funguje ako základný usporadujúci princíp, na ktorý sú napojené všetky tie vyššie citované štandardizované historiografické hodnotenia „polemiky o anjelských zemiach“. Z nich, ako z historiografických autorít, sa konštruovalo literárnohistorické vedomie o „polemike“ a aj o slovenskej povojnovej próze a jej „historicky konštruktívnych“ líniiach minimálne od konca sedemdesiatych rokov. Novšie syntézy ju buď len zmieňujú (Sedlák a kol., 2009), alebo ju ideologizujú takpovediac z pozícií „opačného brehu“. Viliam Marčok totiž hovorí o polemike ako o „*mimochodom zasadenej rane z milosti*“ próze s „*kresťansko-národnou ideovou orientáciou*“. ³⁴

Situácia okolo polemiky sa zaujímavo zauzlí v momente, ak si všimneme nie ju samú, ale najmä **iné** hodnotenia prózy, o ktorú v nej ide. Práve tieto hodnotenia nám umožnia formulovať avizované literárnohistorické otázky. Treba totiž povedať, že citovaný metodologický konštrukt Stanislava Šmatláka z roku 1977 je v priamom polemickom nastavení voči týmto „iným hodnoteniam“ medzivojrovej prózy a poetologickej situácie v slovenskej medzivojrovej literatúre vôbec.

Oskár Čepan v úvode svojich *Kontúr naturizmu* upozorňuje, že „(N)emožno paušálne tvrdiť, že by tzv. literárne izmy boli v každom prípade hermeticky oddelené od objektívnej skutočnosti. Skôr treba konštatovať, že sa zameriavali iba na jednu jej stránku, ktorú potom koordinovali so svojimi špecifickými estetickými cieľmi“. ³⁵ Čepan tu evidentne polemizuje s monolitne chápaným pojmom skutočnosti a svoju monografiu ohlasuje ako dôraz na vrstvenie obsahu pojmu „skutočnosť“, na jeho zložky, aspekty, viditeľné vrstvy i vrstvy „podzemné“. Hovorí o predmete svojho záujmu ako o jednom z typov „*modernej prózy*“ ³⁶ a uvádza ho do kontextu s inými typmi takto označovanej prózy, ako aj s relevantnými iniciatívami vo výtvarnom umení. Podobne hodnotí sledovaný prozaický jav aj Milan Šútovec a dobovo aktuálne i s odstupom času ukazuje, že už v raných prózach napr. Margity Figuli nebola lyrizácia len vecou „slova“, ale že išlo o mýticky založený koncept charakterizovaný najmä sujetovou štruktúrou a kľúčovým konfliktom,

³² Tamže, s. 28.

³³ Tamže.

³⁴ MARČOK, Viliam a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 171 – 172.

³⁵ ČEPAN, Oskár: *Kontúry naturizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1977, s. 9.

³⁶ Tamže, s. 619.

z ktorého vyrastala realizácia témy.³⁷ K týmto záverom špecializovaných skúmaní fenoménu lyrizácie a naturizmu v slovenskej próze sa ešte vrátim.

Sústredíme sa teraz trochu intenzívnejšie na Felixov článok, na niektoré reakcie naň i na Felixovu reakciu na tieto reakcie. Vnútna logika Felixových argumentov, ktorými sa usiluje o vytýčenie „nových ciest v próze“, vystužuje kritikovo volanie po redukcii fantázijskosti (tá produkuje neskutočné svety) v prospech „hlbšieho pohľadu do života“. Pod „životom“ pritom Felix myslí aktuálnu súčasnosť. Už som svojho času napísal,³⁸ že Felixova reflexia má dva základné rozmery. Z literárnohistorického hľadiska ide o pokus revitalizovať „realistické“ tematizácie sveta v slovenskej literatúre v presvedčení, že len ony môžu „objektívne“ vypovedať o stave sveta a zároveň o prezentáciu predstavy o sociálnej funkcii literatúry ako predovšetkým „zrkadla“ súčasnej ľudskej situácie či „nášho konkrétneho života“.³⁹ Z literárnoteoretického uhla pohľadu znamená takto vytvorená predstava o sociálnej úlohe (vypovedať o súčasnosti) a z nej rezultujúcej podobe prozaických textov (realistické obrazy sveta) najmä otázku, či schopnosť vypovedať o „našom konkrétnom živote“ majú len „realistické“ texty? Jednou z odpovedí na Felixove požiadavky i otázky je Tatarkova reakcia v článku Lacná pravda kritikova v *Národnej obrode*.⁴⁰ Tatarka polemicky reaguje najmä na Felixovo chápanie „reality“ a na volanie po „príklone k nej“. Problém spôsobuje najmä fakt, že realitou je pre Felixu „súčasná skutočnosť“. Oproti tomuto konceptu kladie Tatarka ako alternatívu „realitu umenia“, ktorá je „pravdivejšia a skutočnejšia než pravdivosť prírody a histórie, pretože najskutočnejší človek je ten neskutočný, ten, ktorý sa za cenu tragického úsilia a lopotenja chce uskutočniť podľa svojej idey a viery“.⁴¹ Tento svoj názor Dominik Tatarka dopĺňa a precizuje aj v článku o Duchovnú orientáciu v slovenskej beletrii. V hľadaní odpovede na otázku „ako stvoriť slovenský spoločenský román“⁴² ponúka radikálnu odpoveď (určenú predovšetkým tým, ktorí si „zamieňajú život s dielom, s tvorbou ducha“): „umele, umelými formálnymi prostriedkami, teda ako protiklad života.“⁴³ Felix vzápätí reaguje článkom Odpoveď dvom prozaikom J. Bodenkovi a D. Tatarkovi (Bodenek svoj názor prezentoval v článku v *Národnej obrode* 2. februára 1947, pozn. R. B.). Ak odhliadneme od osobného aspektu odpovede, podstatná je v nej najmä argumentácia, ktorú Felix využíva v prospech svojho názoru na sociálnu funkciu literatúry a na jej „príklon k životu“. Aby Bodenkovi a Tatarkovi ukázal, že po argumenty nechodí len do Francúzska, siaha po domácej romantickej tradícii. Tu sa do pozície argumentačného inštrumentária dostanú najmä reprezentanti pragmatickej línie slovenského romantizmu – Francisci, Štúr a Hurban. Felix pritom zdôrazňuje, že sa „nechce hrať na literárneho historika“ a nechce „nič iného zdôrazniť, ako to, že požia-

³⁷ Pozri napr. ŠÚTOVEC, Milan: „Blut und Boden“ po slovensky a po žensky (Tri rané prózy Margity Fíguli). In: *Slovenská literatúra*, roč. 54, 2007, č. 6, s. 417 – 428.

³⁸ Pozri BÍLIK, René: *Historický žáner v slovenskej próze*. Bratislava : Kalligram, 2008.

³⁹ FELIX, Jozef: O nové cesty v próze alebo problém „anjelských zemí“ v našej literatúre. In: *Elán*, roč. XVI, 1946, č. 3 – 4, s. 7.

⁴⁰ 12. február 1947, s. 4.

⁴¹ Tamže.

⁴² TATARKA, Dominik: *Proti démonom*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1968, s. 29.

⁴³ Tamže.

*davka zoživotnenia literatúry (...) je takého dáta, ako je samotná literatúra slovenská*⁴⁴ a že „kritik vlastne formuloval starú vec, aktuálnu od čias Jozefa Miloslava Hurbana“.⁴⁴ Prihlásenie sa k tejto tradícii je nevyhnutne prihlásením sa k veľmi špecifickému chápaniu funkcie literatúry. Ján Kalinčiak svojho času Hurbanovi napísal „ty všade máš akú-takú tendenciu národnú, ja som sa ale všade práve tomu vyhýbal. Bude to, pravda, kardinálny rozdiel príčinou, ktorý máme obaja o básnictve“ (v liste z 9. 12. 1864). Štúra zase zhodnotil v *Rozpomienkach na Ondreja Sládkoviča* takto: „Štúr bol človek myšlienky, idey, ktorému ako ináč človeku nepraktickému, nikdy nešlo o to, čo z vyslovených zrníek myšlienkových pôjst' a z nich odvodiť sa môže.“⁴⁵ V prvom prípade ide o akcentáciu tendenčnosti v chápaní spoločenskej funkčnosti literatúry, v druhom prípade zasa o apriórnosť idey (ideovej/teoretickej konštrukcie) v jej vzťahu voči „skutočnosti“ i voči literatúre. Chápanie spoločenskej funkcie literatúry vo Felixovom článku potom v sebe (prostredníctvom prihlásenia sa k tradícii pragmatickej línie slovenského romantizmu) nepochybne má aj potenciál „tendenčnosti“, čo potvrdzuje spôsob, akým sa Felixovho vystúpenia „ujala“ historickomaterialisticky konštruovaná literárna historiografia. Súčasne v článku nepochybne zafungoval aj onen moment apriorizmu, a to v spôsobe, akým Jozef Felix svoju predstavu o sociálnej funkcii literatúry priložil na prózy konštruované v inom, než realistickom kóde. Zotrvávam v tejto veci na svojom presvedčení, že tento kritický apriorizmus stojí v základoch Felixovho chybného čítania dobovo aktuálnych próz. Veď napríklad Figuličkin *Babylon*, odcitujem zo svojej staršej štúdie, „nie je odkazom na konkrétny priestor existujúci mimo textu, na referent, ktorý by mohol fungovať ako kritérium pravdivosti výpovede. Tu sú referentom tradované a stabilizované kultúrne obsahy mena Babylon. Jeho ‚rigidná designácia‘, fungujúca v kresťansko-judaistickej kultúre, ukazuje predovšetkým na zreťazenie Egypt – Babylon – Rím. V kultúrnom kóde konštruovanom z kníh Starého a Nového zákona, ale aj z literárnej tradície (v našom kontexte spomeňme napríklad Bottov baladicky ladený *Sen Babylonov*), ide o reprezentáciu ‚démonickej spoločnosti‘ (Frye, 2003, s. 172) a práve z nej (z tejto reprezentácie) sa štruktúruje význam pomenovania románu. Ona zakladá jeho kategoriálny charakter“.⁴⁶ Prózy, pri ktorých Felix konštatuje „uniknutú realitu“, sú vystavané na alegorickom základe. Zdôraznil to v citovanom článku Dominik Tatarka a rovnako to v *Závere ku Kontúram naturizmu* uviedol aj Oskár Čepan: „V časoch, keď sa *Printinghouse Square*, *Primaciálne námestie*, *Alexanderplatz*, *námestie Republiky*, *Place de l' Etoile*, *Kreščatik* a iné priestranstvá otriasali výbuchmi bômb (...) idea ‚barbarsko-nevinnej‘, t. j. prapôvodnej ľudskosti sa uchýľovala do ‚anjelských zemí‘ nikoho“.⁴⁷

Čo teda pri uvedomovaní si tohto všetkého literárnohistoricky urobiť s Felixovým článkom? Je on skutočne jedným z ohníviek lineárne konštruovanej reťaze vedúcej od „revolučných tradícií“ slovenského romantizmu až k socialistickému realizmu a naň na-

⁴⁴ FELIX, Jozef: Odpoveď dvom prozaikom J. Bodenkovi a D. Tatarkovi. In: *Elán*, roč. XVII, 1947, č. 6, s. 3.

⁴⁵ KALINČIAK, Ján: *O literatúre a ľudoch (Rozpomienky a úvahy)*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1949, s. 49

⁴⁶ BÍLIK, René: *Historický žáner v slovenskej próze*. Bratislava : Kalligram, 2008, s. 162.

⁴⁷ ČEPAN, Oskár: *Kontúry naturizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1977, s. 222.

viazaného konceptu socialistickej literatúry? Je on, ak vezmeme do úvahy, že Čepan zahrnul naturizmus a vôbec celé lyrizačné gesto medzivojnovkej a čerstvo povojnovej prózy pod označenie „moderná próza“, súčasťou sporu socialistickej literatúry s modernou literatúrou? Je on, ak zostaneme v rámcoch štyridsiatych rokov, snahou o revitalizáciu „ľahkého prístupu“ literárneho obrazu ku skutočnosti, tak ako ho prezentoval klasický realizmus? Alebo je tým, čo píše autori kolektívne napísaného perexu k ukážke z Felixovho článku v prvom zväzku antológie *Čítame slovenskú literatúru I (1933 – 1955)*? „je (to) pohľad dopredu, anticipácia očakávaného vývinu. Práve na tomto póle úvahy sa J. Felix predstavuje ako subtilný čitateľ a znalec svetovej, najmä románskej, ale tiež anglosaskej literatúry, v ktorej hľadá pre domáci vývin inšpiráciu.“⁴⁸ Toto smerovanie k „svetovosti“ či „inej modernosti“ a možnosť takéhoto výkladu naznačuje sám Felix najmä v „odpovedi dvom prozaikom“. K literárnohistorickej pozícii svojho niekdajšieho článku, konštruovanej marxistickej literárnej historiografiou, sa však explicitne vyjadriť nestihol. Zomrel v tom istom roku, keď tento konštrukt začínal naberať svoje, dnes už také zreteľné, ideologické kontúry. Možno aj preto stojí jeho článok a polemika okolo neho pred nami ako aktuálny literárnohistorický problém.

Pokus o jeho riešenie je, myslím si, nutné začať tam, kde sa črtá jadro „sporu“. Felixov atak voči súdobej próze bol atakom voči tej jej podobe, ktorú Oskár Čepan označil za „modernú“. Kolektívne formulovaný perex k Felixovmu článku v citovanej antológii ukazuje na presvedčenie jeho autorov, že kritický článok z roku 1946 chcel byť návěstím, ktoré malo orientovať pozornosť na inšpiratívne impulzy „románskej a anglosaskej literatúry“, teda esteticky (v čase vzniku článku i v časovej perspektíve) produktívne prúdy modernej západoeurópskej literatúry. Súčasne však faktom zostáva, že o historiografickú „kanonizáciu“ článku a jeho polemického jadra sa postarala svojím ideologicky založeným výkladom marxistická historiografia. Cestu von z tohto problémového zauzlenia by mohol poskytnúť sám kritik, a to v momente, keď sa sústredíme na jeho chápanie modernej literatúry a jej funkcií.

Keď v roku 1965 Jozef Felix potvrdzuje svoje zotrvávanie na princípoch, ktoré sformuloval v štyridsiatych rokoch 20. storočia, okrem iného napísal: „Niektoré moje kritické články vyvolali pomerne veľmi prudké reakcie zo strany kritizovaných autorov, ba podnietili celé polemiky. (Najmä v súvislosti s tzv. anjelskými zemami v našej literatúre). Keď si však dnes – po dlhšom časovom odstupe – tieto články prezerám, zisťujem až prílišnú samozrejmosť požiadaviek, ktoré som kedysi kládol na našu literatúru.“⁴⁹ Slovo „samozrejmosť“ tu funguje viacerými smermi. Je na prvom mieste podčiarknutím presvedčenia o správnosti vtedajších „požiadaviek“ kladených na literatúru. Súčasne je signálom ich triviálnosti či elementárnosti, teda signálom ich kľúčovej pozície v kritikovom koncepte literatúry. V tejto súvislosti potom konštatovanie „až prílišnej samozrejmosti“ možno čítať aj ako výčitku voči samému sebe, voči faktu, že vedomie samozrejmosti (triviálnosti, elementárnosti) eliminovalo detailnejšie vysvetlenie, analytickejší pohľad, presvedčivejšiu argumentáciu v prospech vlastného „videnia vecí“.

⁴⁸ Kol.: *Čítame slovenskú literatúru I (1933 – 1955)*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 1997, s. 117.

⁴⁹ FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 6.

Pre literárnohistorický osud článku *O nové cesty v próze...* má, som o tom presvedčený, práve tento moment rozhodujúci význam. Spomeňme si, že František Miko formuluje svoju štúdiu ako „spresnenie“ a „skonkrétňenie“ vtedajšieho Felixovho názoru. Samozrejmosť, s akou Felix formuluje svoje požiadavky voči próze v roku 1946, vyrastá z jeho chápania modernosti v literatúre. Toto chápanie však neformuluje explicitne, ale čitateľ si ho musí „vyskladať“ z obsahu jeho predchádzajúcich článkov, z dobovo aktuálnych článkov, z diela autorov, na ktorých (ako na vzory) odkazuje, a napokon, aj z neskorších Felixových kritik či esejí. Impulzom pre takéto konštrukčné gesto môže byť napríklad úvod k výberu z Felixových literárnokritických textov, ktorý vyšiel v roku 1970 pod názvom *Modernita súčasnosti*. Ponúka ho ako komplement k výberu *Harlekýn sklonený nad vodou*, ako na analýze samej veci – textu – založený príklad estetickej relevancie modernej svetovej literatúry (vo výbere ju synekdochicky zastupuje literatúra francúzska). Tá má byť inšpiráciou pre literatúru domácu: „*Ak chceme byť aj my ‚moderní‘, nemôžeme – ba nesmieme byť ľahostajní k takýmto zjavom a nesmieme si dovoliť ich nepoznať. Vrcholné body slovenskej literatúry spadajú do tých momentov, keď naši slovesní tvorcovia boli a jour s celou európskou ‚modernou‘ chápanou v tom najširšom geografickom rozpätí. Jedným z cieľov tejto knihy a mojich štúdií vôbec je totiž práve toto slovenské aggiornamento.*“⁵⁰ Ono aggiornamento v sebe zahŕňa obe zložky názvu tejto Felixovej knihy. Rovnako je výrazom pre modernosť i pre súčasnosť. Zosúčasnenie znamená vo Felixovom prístupe k veci modernosť, schopnosť byť v súzvuku, byť *a jour*. Referenčným pozadím je recepcne/esteticky aktuálna „moderná svetová literatúra“. Z tohto uhla pohľadu možno dovidieť na fakt, že v roku 1946 kládol, so samozrejmosťou sebe vlastnou, oproti modernosti toho typu prózy, ktorý „úseky (...) prúdu života spájal s najzákladnejšími predpokladmi ľudskej prirodzenosti a cez mýty ich identifikoval takmer až s náznakmi ‚kozmickeho‘ bytia človeka“⁵¹ podstatne odlišný koncept. Jeho kontúry možno odčítať aj zo známeho článku v *Eláne*, no viditeľnejšie vystúpia „zo skrytosti“, keď si všimneme, čo Felix oceňuje na súbore Karvašových noviel *Niet prístavov* v recenzii z roku 1946. S pochvalou sa tu stretáva najmä **náhodnosť**, skutočnosť, že Karvašove postavy konajú „často nepredvídane, nevyspytateľne“, že „Karvaš vie, že chod vecí na svete nepostupuje lineárne (...), ale prekvapujúco krivolako, nečakanými cestami“.⁵² Akoby sa tu zhodnocovalo Schopenhauerovo chápanie moderného umenia ako „pozorování věcí nezávisle na věte o důvodu“,⁵³ založené na presvedčení, že „věta o důvodu nám zakrývá, čím věc doopravdy je“.⁵⁴ Karsten Harries v naznačenej súvislosti upozorňuje, že táto požiadavka (nepriamo spájaná s Kandinského predstavou o novom realizme z roku 1912) sa „opakuje v Heideggerovom názoru, že se básník musí osvobodit od tyranie gramatiky“.⁵⁵ Filozof tým zdôrazňuje presvedčenie, že „(V)ýznam nelze redukovat pouze na užiti“, pretože

⁵⁰ FELIX, Jozef: *Modernita súčasnosti*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1970, s. 6, zvýr. J. F.

⁵¹ ČEPAN, Oskár: *Kontúry naturizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1970, s. 13.

⁵² FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 187.

⁵³ cit. podľa HARRIES, Karsten: *Smysl moderního umění. Filozofická interpretace*. Brno : Host, 2010, s. 134.

⁵⁴ Tamže, s. 136.

⁵⁵ Tamže.

„(V)ýznam slova ve smyslu užití musí být doplněn významem jako odhalením. Právě druhý z obou významů je podle Heideggera cílem básníka či malíře“.⁵⁶ Dôraz na náhodnosť, nemotivovanosť, prekvapivosť, teda na procesy, v ktorých sa veci odhaľujú – ukazujú také, „ako naozaj sú“, zosilňuje Felix aj po rokoch, keď s priazňou prijíma Johani-desov debut *Súkromie*. Oceňuje predovšetkým „zúžené zorné pole“, „ohraničenú vecnosť“, „snahu zachytiť len to, čo pred ním (rozprávačom, R. B.) práve stojí“, „naj-vecnejší prepis vnútorných monológov či dialógov – bez ich komentovania i bez hodnotiacich digresíí“.⁵⁷ Tento dôraz na bezprostrednosť, na „objektivitu a odhalovanie estetického významu nevýznamných vecí“⁵⁸ naozaj konotuje „nový“ či „iný“ realizmus. No viac než väzba na Kandinského projekt je tu v hre ono, v čase vzniku Felixových hodnotení isto nezámerné, no predsa heideggerovsky myslené „odhalenie“, odkrytie „existenciálnej konstituce nášeho ‚tu‘“.⁵⁹ Snaha nechať „prehovoriť veci samé“ potvrdzuje, že „(F)akticita není faktičnosť jako faktum brutum výskytového jsoucna, nýbrž do existence pojatý, i když zprvu potlačovaný charakter pobytu“.⁶⁰

Ak toto všetko literárnohistoricky usporiadame, potom je hádam možné konštatovať, že oproti modernosti literárnych svetov tematizujúcich osudovosť ľudského bytia a konštruovaných mýticky založeným rozprávaním, stavia Felix v roku 1946 (a rovnako aj neskôr) predstavu modernej prózy ako „reči samej (do ľudskej existencie vrastenej) reality“. Faktom však zostáva, že túto svoju predstavu inej modernosti a „iného realizmu“, ako (pre neho) *samozrejmnosť*, nedostatočne explikoval a postavil ju a priori ako požiadavku voči inak založenej dobovo aktuálnej (vtedy publikovanej) próze. Jednoducho, čítal tú prózu s pomocou zlého „kľúča“. Stačilo mu to na jej odmietnutie, no bolo to málo na jej vysvetlenie. Súčasne tá *samozrejmnosť* viedla k zjednodušeným formuláciám, ktoré v článku *O nové cesty v próze...*, v jeho argumentácii o „uniknutej realite“ a volaní po „príklone k súčasnosti“ neumožňujú identifikovať ono *aggiornamento* ako syntézu „reči reality samej“ (umelecká modernita) a súčasnosti. Naopak. Felixove formulácie odkazujú na princíp „nekomplikovaného prístupu k realite“, ktorým sa vyznačoval starý popisný realizmus. Napokon sa v Odpovedi dvom prozai-kom... dostala do „hry významov“ aj tendenčnosť, keď si za „otcov“ *samozrejmosti* svojho postupu a argumentácie zvolil predstaviteľov pragmatickej línie slovenského romantizmu, predovšetkým J. M. Hurbana. Toto všetko – nedostatočná explikácia vlastnej predstavy o modernej literatúre, nedostatočná explikácia vlastnej predstavy o realizme, spojená s charakteristikami odkazujúcimi na jeho dávno odmietnutú podobu, prihlásenie sa k Hurbanom reprezentovanej predstave o „sociálnej funkcii literatúry“ – umožnilo marxistickej, historicko-materialistickej založenej historiografii „zmocniť sa“ Felixovho polemického článku („*spresniť a skonkrétniť*“ ho) a urobiť z neho, a z polemiky o ňom, prvý krok na ceste slovenskej povojnovej literatúry k socialistic-kému realizmu.

⁵⁶ Tamže.

⁵⁷ FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 198.

⁵⁸ Harries, c. d., s. 135.

⁵⁹ HEIDEGGER, Martin: *Bytí a čas*. Praha : OIKOYMENH, 2008, s. 164.

⁶⁰ Tamže, s. 166.

Cestu k novému historiografickému výkladu zmyslu Felixovho článku otvorili až autori spomínaného kolektívneho perexu k nemu v antológii *Čítame slovenskú literatúru I*. Ich zmienky o anticipačnom rozmere článku a o hľadaní inšpirácie v románskych a anglosaských literatúrach orientujú pozornosť práve na to, čo stabilizovalo pozíciu J. Felixu v slovenskej literárnej vede a v slovenskej literárnej kultúre. Na jeho suverénny pohyb práve po tom inonárodnom literárnom teritóriu a na jeho presvedčenie, že „nesmieme byť ľahostajní k takýmto zjavom a nesmieme si dovoliť ich nepoznať“. Ak problém, ktorý je predmetom prítomnej štúdie, nazeráme z tohto uhla pohľadu, vidíme, že článok *O nové cesty v próze. Problém anjelských zemí v našej literatúre* z roku 1946 nemožno vnímať ako súčasť „zákonitej cesty“ slovenskej literatúry k socialistickému realizmu. Polemika o ňom je predovšetkým **sporom o podobu modernosti** slovenskej literatúry v aktuálnej situácii polovice štyridsiatych rokov minulého storočia. Až následne a nezámerné sa stáva aj súčasťou sporu medzi modernou literatúrou na jednej strane a socialistickým realizmom na strane druhej. Tento spor v explicitnej podobe otvoril politický prevrat v roku 1948 a naň naviazané udalosti literárneho života v roku 1949.

LITERATÚRA

- BÍLIK, René: *Historický žáner v slovenskej próze*. Bratislava : Kalligram, 2008.
- ČEPAN, Oskár: *Kontúry naturizmu*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1977.
- ČEPAN, Oskár – GREGOREC, Ján – PETRÍK, Vladimír – PETRUS, Pavel: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1965.
- FELIX, Jozef: Sila a slabosť slova. In: FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 165 – 173.
- FELIX, Jozef: O nové cesty v próze alebo problém „anjelských zemí“ v našej literatúre. In: *Elán*, roč. XVI, 1946, č. 3 – 4, s. 6 – 7.
- FELIX, Jozef: Odpoveď dvom prozaikom J. Bodenkovi a D. Tatarkovi. In: *Elán*, 1947, č. 6. s. 3.
- FELIX, Jozef: Karvašove novely Niet prístavov. In: FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 186 – 193.
- FELIX, Jozef: Debut nekaždodenný. In: FELIX, Jozef: *Harlekýn sklonený nad vodou*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965, s. 194 – 204.
- FELIX, Jozef: *Modernita súčasnosti* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1970.
- FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky*. Brno : Host, 2003.
- HARRIES, Karsten: *Smysl moderního umění. Filozofická interpretace*. Brno : Host, 2010.
- HEIDEGGER, Martin: *Bytí a čas*. Praha : OIKOYMENH, 2008.
- KALINČIAK, Ján: *O literatúre a ľudoch (Rozpomienky a úvahy)*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1949.
- KALINČIAK, Ján: List Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi z 9. 12. 1864. In: KALINČIAK, Ján: *Reštvárčie a iné*. Ed. R. Bílik. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV – Kalligram, 2009, s. 474.
- Kol.: *Čítame slovenskú literatúru I (1933 – 1955)*. Bratislava : Ústav slovenskej literatúry SAV, 1997.
- MARČOK, Viliam a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004.
- MIKO, František: Polemika o „anjelských krajinách“ a otázky realizmu v slovenskej próze štyridsiatych rokov. In: *Slovenská literatúra*, roč. 25, 1978, č. 1, s. 7 – 31.
- OKÁLI, Daniel: O generálnu líniu v umení. In: *Nové slovo*, 1947, č. 3. cit. podľa ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Tatran, 1998.
- PIŠÚT, Milan a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Obzor, 1984.
- ŠMATLÁK, Stanislav: *Program a tvorba. Štúdie o proletárskej literatúre*. Bratislava : Tatran, 1977.

ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Tatran, 1998.

ŠTEVČEK, Ján a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry 4*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987.

ŠÚTOVEC, Milan: „Blut und Boden“ po slovensky a po žensky (Tri rané prózy Margity Figuli). In: *Slovenská literatúra*, roč. 54, 2007, č. 6, s. 417 – 428.

TATARKA, Dominik: Lacná pravda kritikova. In: *Národná obroda*, 12. februára 1947, s. 4.

TATARKA, Dominik: O duchovnú orientáciu v slovenskej beletrii. In: TATARKA, Dominik: *Proti démonom*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1968, s. 26 – 35.

Štúdia je čiastkovým výstupom z riešenia projektu *Dejiny slovenskej literatúry po roku 1945*. APVV-0085-10. Riešiteľské pracovisko Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava; spoluriešiteľské pracovisko Trnavská univerzita v Trnave, Pedagogická fakulta.

Zodpovedný riešiteľ za riešiteľské pracovisko: prof. PhDr. Peter Zajac, DrSc.

Zodpovedný riešiteľ za spoluriešiteľské pracovisko: prof. PaedDr. René Bílik, CSc.

Prof. PaedDr. René Bílik, CSc.

Trnavská univerzita v Trnave, Pedagogická fakulta

Priemyselná č. 4

918 43 Trnava

SR

e-mail: rbilik@truni.sk